

דבר העורכים

אורית ואקנין-יקותיאלי, הגי רם ומנשה ענזי

גיליון זה של ג'מאעה הוא פרי עבודה משותפת של חברות וחברי הפורום לחקר יהודים, נוצרים ומיעוטים בתרבויות האסלאם. הפורום הוא קבוצת מחקר של המחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בשיתוף המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, והוא פועל בתמיכת מרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בקבוצה משתתפים חוקרות וחוקרים ממוסדות אקדמיים בישראל ובעולם, ופעולתה כוללת סדנאות, כנסים, הרצאות ופרסומים משותפים. מטרת הפורום היא חקר ההיסטוריה החברתית והתרבותית של קבוצות דתיות-חברתיות שחיו וחיות במרחב המוסלמי, והוא פועל מתוך נקודת מוצא הנוטעה במרחב הזה. הנחת היסוד שלו היא שלימוד היסטוריה זו מחייב הכרה בתרומת הקבוצות הייחודיות לתרבויות האסלאם, וכן שאפשר ללמוד קבוצות אלו כראוי אך ורק כחלק מההיסטוריה של האזור. הפורום מנסה אפוא לשנות את השיח המחקרי, שינוי שיש לו קשר עם הלכי רוח שהתהוו בתחום בעשור האחרון, ולהציבו כציר מרכזי לדיון. פורום החוקרים ממשיך לפעול, ואנו מזמינים חוקרות, חוקרים, תלמידי ותלמידות מחקר העוסקים בתחום להצטרף אליו ולדיונים הערים המתנהלים בו.

במפגשי הפורום ביקשנו להציע דרכי מחשבה אלטרנטיביות בתחומי ההמשגה והניתוח. הדבר ניכר, בין היתר, בהגדרת מרחב המחקר כ"תרבויות האסלאם", ולא "ארצות האסלאם", "העולם הערבי" או "העולם המוסלמי" (או הגדרות המתייחסות כמעט בלעדית לדיון ביהודים), ובהרחבת המבט לכלל הקבוצות הדתיות והחברתיות שבאותו מרחב. היתרון בהגדרה חדשה זו הוא יצירת מסגרת מושגית שבה "סיפור" הקבוצות הנכללות בו – יהודים, נוצרים ו"מיעוטים" אחרים – קשור בהיסטוריוגרפיה של העשורים האחרונים, בתפיסות שהחברה המוסלמית היא מערכת תרבותית-חברתית-מרחבית ובה מכלול של קבוצות חברתיות, אתניות, מגדריות ודתיות. מתוך הגיון פנימי זה הפורום מבקש לערער על היררכיות מאוחרות של "רוב ומיעוט", ועל מושגים מודרניים כ"הפליה" ו"זכויות אדם", ובו בזמן להעניק תשומת לב להשפעתם של המושגים האלה הן על יצירת הקטגוריות, הן על החוויות הממשיות של אנשים ונשים במרחב. מלבד הבנה מורכבת יותר של קבוצות אלו, גישה זו מאפשרת גם מבט מעמיק יותר על זיקות הגומלין הקיימות בין המרחב הזה להיסטוריות גלובליות. בחירתנו לעסוק ב"תרבויות" האסלאם ולא ב"ארצות" האסלאם נועדה גם לאפשר את הרחבת המבט. המונח השגור "ארצות" מהדהד תפיסות דיפלומטיות-

בירוקרטיות היוצרות מעין "דסקים" מדיניים המחויבים לארץ זו או אחרת, וכן תפיסות פוליטיות מודרניות שבהן מדינות הלאום ממסכות את עברן האימפריאלי – המוסלמי והקולוניאלי – שרווח באזור לאורך זמן. העיסוק באסלאם כתרבות ולא רק כמערכת דתית מאפשר להבין קבוצות יהודים, נוצרים ואחרים שהיו חלק בלתי נפרד ממנו. בתוך תרבות מוסלמית אפשר לדבר על קטגוריות כגון "יהודים מוסלמים" ו"נוצרים מוסלמים", ולהבחין בהיקף השותפויות והמתחים שהתקיימו בנסיבות תרבותיות מיוחדות. נסיבות אלו מרחיבות את הדיון הרבה מעבר ל"ערביות" המרחב, הן משום שתרבויות אלו אינן ערביות בלבד, הן משום שהמושג "ערבי" בהקשרו המודרני הוא גם הגדרת זהות לאומית של תושבי האזור ושל חוקרים גם יחד, זהות שלא התקיימה בעבר. בחירתנו ב"תרבויות" אינה מבקשת להתעלם מקיומן של מדינות לאום, אלא, כאמור, לפרוץ חלק ממגבלות החשיבה שהן מציבות. חקר הקבוצות למיניהן ולימוד ההיסטוריוגרפיה שלהן גם בתוך מסגרות אנאליטיות של ההיסטוריות העוסמאנית, האיראנית, הערבית והצפון-אפריקאית, מאפשרים חשיבה מחוץ למערך המחייב והמצמצם של הלאומיות המתודולוגית.

"מיעוט" הוא מושג נוסף שניסינו לתת עליו את הדעת. מושג זה מבטא הבנייה לאומית המושתתת על תפיסות של רוב ומיעוט במדינה המודרנית, והוא אינו רלוונטי, למשל, למדינה העוסמאנית, למדינה הפרסית או לאימפריה השריפית של מרוקו. השלכת המושג לאחור לתקופות מוקדמות בהיסטוריה לוקה באנכרוניזם שיש להימנע ממנו לנוכח משמעויותיו המגוונות בהקשרים טרום-מודרניים ומודרניים. ניתוחים תרבותיים של האסלאם כמערכת תרבותית ואימפריאלית, מאפשרים לבחון קבוצות במרחב מתוך ביקורת האופנים שבהן הובנה המושג "מיעוט" בהקשר הלאומי המודרני. הפרספקטיבה הרחבה שאנו מבקשים לאמץ מאפשרת בחינה טובה יותר של תופעות נוספות, כגון הנוסטלגיה למורשות אימפריאליות, החזרת שוב ושוב בעדויות של קבוצות במרחב (וראו דוגמאות לכך במאמרי הגיליון). הנוסטלגיה לאימפריות, או לעידן האימפריאלי, היא תוצר של משברים ושל תפיסות של משבר בתקופתנו. חשיבה רפלקסיבית על הלך הרוח הזה, ומודעות ביקורתית להרמוניזציה ולראייה האידיאלית של העבר, יוצרות הזדמנות לבחון מהי בדיוק הנוסטלגיה הזאת, כיצד היא נוצרת, ומה המונח "עֵבְרִיּוּת" (pastness) עשוי להציע לדיון.

באימוץ ההבחנות והעקרונות האלה גיליון זה מבקש קודם כול לברר סדרת סוגיות, היסטוריות, היסטוריוגרפיות ודיסציפלינריות. הוא מנסה, כאמור, ליצור חיבור הדדי ודו-כיווני בין מחקר הקבוצות הייחודיות בתרבויות האסלאם לבין המרחב הטקסטואלי, האינטלקטואלי והפיזי שבו הן פעלו ועודן פועלות. שנית, הגיליון מבקש לפרוע את ההיגיון המוסדי של פיצולים דיסציפלינריים בחקר התחום. "יהודי האסלאם", למשל, נלמדים ונחקרים בנפרד בכמה מסלולים, כמו המרחב האקדמי

"החילוני" מול המרחב הרבני, ובכמה מחלקות באוניברסיטה: לימודי המזרח התיכון, היסטוריה של עם ישראל, ספרות, אנתרופולוגיה, לשון ופולקלור, המנותקת זו מזו. ניתוק זה מפצל את הידע ופוגם בהבנתו כמכלול. למשל, חוקרים מתחומי היהדות נוטים להדגיש את ייחודו של הסיפור היהודי ואת ניתוקו מההקשר המקומי והאזורי, מצד אחד, ואת חיבורו אל העולם היהודי הרחב, מצד שני. לעומת זאת, חוקרי המזרח התיכון מדגישים את ההקשר המקומי והאזורי, אבל חשופים פחות להקשרים היהודיים הכלליים. הדבר ניכר גם בבחירת המקורות: חוקרים מלימודי היהדות נותנים עדיפות לטקסטים בעברית ובערבית יהודית, טקסטים רבניים, שו"תים, פסקי בתי דין וכדומה, ואילו חוקרי המזרח התיכון מעניקים זכות יתר לטקסטים בערבית, בפרסית, בתורכית וכיוצא באלו.

שלישית, הגיליון מבקש לפרק את ההכפפה, השטחית לעיתים, של הדיון ביחסי מוסלמים ויהודים בפרט, ובקבוצות דתיות לא מוסלמיות בכלל, להיסטוריה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, בין שהכפפה זו נעשית במודע בין שלא במודע. על רקע משברים חברתיים ופוליטיים באירופה, בארצות הברית ובמזרח התיכון, הכפפה זו נשזרת במגמות אקדמיות ופוליטיות שמטרתן ליצור היסטוריה בינארית של ציוויליזציה יהודית-נוצרית משותפת, כביכול, הניצבת מאז ומתמיד מול איבה מתמדת בין נוצרים, יהודים ומוסלמים במרחב. מחקרים המציגים גישה זו בחנו ובוחנו יחסים בין קבוצות אנושיות כמצב קבוע, ולכן א־היסטורי, מצב המאופיין בעוינות ובמתח תמידיים, באלימות ובניתוק. כמו כן, למרות פריחתו של הדיון ביהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה בעת האחרונה, חלק ניכר מהמחקר נערך על רקע שאלת העל ארוכת השנים בדבר מה שקרוי "מצב היהודים תחת שלטון האסלאם", אף שלא תמיד היא נאמרת במפורש. רוחה של שאלה זו שורה על הדיון, אף אם נדמה שמחקרים חדשניים חשובים נטשו אותה בהיותה שיפוטית ונטועה בדוגמות פוליטיות. בין יתר הדברים, המאמרים המופיעים בגיליון הזה שואלים ומבררים, ישירות ובעקיפין, כיצד, אם בכלל, אפשר להתקדם מעבר לה.

רביעית, גיליון זה מבקש לערער את תמונת המחקר הנוכחית שעיצבה במידה רבה תפיסות והמשגות שיצרו תחומי דעת ואג'נדות למיניהם, למשל, הגישה האמריקאית במדעי היהדות העונה במידה רבה לצרכים האקדמיים והחברתיים הפנים-אמריקאיים של יוצריה. גישה זו משקפת הלכי רוח אקדמיים וליברליים צפון-אמריקאיים, אך שבתה לעיתים גם את ליבם של חוקרים הדוברים את לשונות המרחב וחיים בנסיבותיו המורכבות והמסוכסכות, ואגב כך הביאה לאובדן נקודות מבט ייחודיות. גם המחקר הישראלי סובל לעיתים מנקודת מבט המייצרת, הן כנקודת מוצא והן כתכלית, ידע על "המוסלמים" או "הערבים", מתוך דגש על החברה הישראלית ועל לימודי מדינת ישראל.

הגיליון הזה הוא תוצר מחקרי ראשון של הפורום. הכנת הגיליון נמשכה יותר משנתיים. היא החלה בסדנאות שבהן הציגו כל אחת ואחד מן השותפים רעיונות למחקרים שביקשו לפתח, במקום הרצאות סטנדרטיות על מחקרים מוגמרים. לאחר ההצגות דנו בנושאים המשותפים לכלל הטיטות ופיתחנו אותן כדי לזהות תופעות היסטוריות רלוונטיות החוצות את המרחב התרבותי האסלאמי. כוונתנו הייתה שהגיליון ישקף את הדיונים שערכנו בשאלות היסטוריות והיסטוריוגרפיות, שאלות העשויות לתרום לעיצוב המחקרים של כל אחת ואחד ולפתח בהם ממדים של מחקר אישי ושל פרויקט משותף. ביקשנו ליצור הזדמנות שבה ישמשו הסדנאות לא רק במה להצגת מאמרים מוגמרים, אלא גם מסגרת להתנסות בכתיבה משותפת. ביקשנו לעודד מחשבה מפרה שתציג תפיסות משותפות וייחודיות של המשתתפים בגיליון, וכן גישות מגוונות לחקר התחום העשוי לייצור תשתית למחקרים נוספים על אלו המפורסמים כאן.

בגיליון שמונה עשר מאמרים, רובם פרי עטם של חברות וחברי הפורום, והיתר מאמרים של מחברים אחרים. אף כי אנו רואים בגיליון זה צעד חשוב בדרכו של הפורום, אנו סבורים שעדיין לא מיצינו את מטרותיו. במיוחד אנו עדיין חסרים דיון משמעותי בנוצרים ובקבוצות דתיות שאינן יהודיות, חוסר שאינו עולה בקנה אחד עם חשיבותם של הנוצרים בהיסטוריה של המרחב. חוסר זה, הניכר לצערנו גם בגיליון זה, נובע מסיבות אקדמיות ופוליטיות מובנות, וגם ממגמות מחקר באקדמיה הישראלית, המתמקדות בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובמשמעויות המודרניות של הדיון ביהודים. חשיבות הדיון בקבוצות שאינן יהודיות אינו קשור רק לשאיפה הכמותית להרחיב את המבט. אחרי ככלות הכול, הדיון הברזמני בזרמים הנוצריים למיניהם, ביהודים, ובקבוצות נוספות הוא שיאפשר לנו להעניק למרחב המזרח-תיכוני הרב-לאומי והרב-זהותי את המשמעות ההכרחית להבנת ההיסטוריות הכלולות בו. בהמשך פעילות הפורום, הנמצא כעת רק בתחילת דרכו, נבקש לעודד את חקר הנוצרים וקבוצות נוספות במרחב התרבותי המוסלמי. עוד בכוונתנו להרחיב את הדיון במיעוטים ובדיאספורות, וכן בקשר שבין ההיסטוריות של מיעוטים לבין תהליכי הדה-קולוניזציה, המודרנה ויצירת מדינות הלאום. בכל אלו אנו מבקשים להציע אלטרנטיבה ביקורתית לרבות מההיסטוריוגרפיות המקובלות ולחזק את הקשר בין דיונים אקדמיים, תרבותיים וציבוריים בנושא.

המאמרים בקובץ זה עוסקים בעת החדשה המוקדמת ובעת החדשה ומביאים מגוון נושאים המייצגים את המרחב התרבותי המוסלמי מן המפרץ הפרסי במזרח, דרך איראן, עיראק, תימן, סוריה, פלסטין-ישראל, מצרים, ותוניסיה, ועד מרוקו, שבקצה המערב. הגיליון מבקש לשבור מחיצות בין דיסציפלינריות וקריאות דיכוטומיות, ולהציע קריאות משולבות של תחומים ותפיסות. המאמרים שבקובץ, אף שכל אחד מהם עומד בפני עצמו, יוצרים יחדיו תמונה רחבה ומכלילה שהיא אחת ממטרות הפורום. מטבע

הדברים, ובמיוחד לנוכח העובדה שעבודת הפרום הייתה משותפת, כמה תמות חוזרות על עצמן בכמה מאמרים בגיליון. תמות משותפות אלו הן לב-ליבו של המהלך הרחב של קבוצת המחקר, והן שזורות "סיפורים" ייחודיים לתמות המציגות מגמות וקריאות ביקורתיות בתחום הרחב של חקר יהודים, נוצרים ומיעוטים בתרבויות האסלאם.

בשל ריבוי המאמרים בגיליון הזה לא נתעכב כאן על תרומתו ותוכנו של כל אחד ואחד מהם, ונעביר את "רשות הדיבור" למאמרים עצמם. עם זאת, כדי להקל על הקוראים, נמנה להלן את התמות הכלליות – הנפרדות והמשותפות – של מאמרי הגיליון הזה. למשל, מאמריהם של אביב דרעי, אבירם צורף ואסף תמרי עוסקים באימפריה העוסמאנית בהיותה מרחב טרום-לאומי המאפשר חשיבה מחודשת על מקום היהודים בה; מאמריהם של הלל כהן, חגי רם, מנשה ענזי וחיה במבגי-ספורטס עוסקים בדימויים ובתפיסות של יהודים את תרבות האסלאם ואת המוסלמים; ומאמריהם של אורית ואקנין-יקותיאלי, חיים סעדון, אלמוג בהר ויובל עברי, סיגל גורג'י וחיה במבגי-ספורטס שופכים אור חדש על תודעה דיאספורית בקרב יהודים במרחב המזרח-תיכוני, וגם על סוגיות של היסטוריוגרפיה וזיכרון. סוגיות של קולוניאליזם, לאומיות אימפריאלית, ולאומיות בתר-אימפריאלית בקרב יהודי המרחב נבחנות במאמריהם של חגי רם, אלמוג בהר ויובל עברי, חיים סעדון, חיה במבגי-ספורטס, ליאור שטרנפלד, מנשה ענזי וגיא ברכה; ואילו מאמריהם של יונתן מנדל, אלמוג בהר ויובל עברי, סיגל גורג'י וחיים סעדון, עוסקים ביחסי יהודים ומוסלמים בתחומי השפה, הספרות והתרבות. נוסף על כך, מאמריהם של מנשה ענזי, סיגל גורג'י, ואורית ואקנין-יקותיאלי הופכים את המבט, ועוסקים בתפיסות המוסלמים את היהודים באזורים שונים במזרח התיכון. ולבסוף, בשל הסיבות שמנינו לעיל, מאמרו של לאונרדו כהן הוא התרומה היחידה לגיליון זה העוסקת בנצרות ובנוצרים (במקרה הזה, במפרץ הפרסי).

יתר על כן, בגיליון זה של **ג'מאעה** אנו שמחים להשיק שני מדורים חדשים: הראשון הוא מדור תרגומים מערבית לעברית. מדור זה מושתת על שיתוף פעולה בין כתב העת לבין סדרת "מפתוב" וחוג המתרגמים במכון ון ליר בירושלים. המדור החדש, בעריכת יונתן מנדל, חותר להביא לקדמת הבמה המחקרית יצירות פרוזה, הגות והיסטוריה שהופיעו במקור בשפה הערבית ותורגמו בחוג המתרגמים של סדרת "מפתוב". דגם העבודה הייחודי של הסדרה מבוסס על דו-לשוניות ודו-לאומיות בתרגום. על כל טקסט עובדים מתרגם או מתרגמת ועורך או עורכת תרגום, יהודים ופלסטינים (אזרחי ישראל) גם יחד. מלבד השבחת איכות התרגום, תהליך זה מאפשר תנועה בין השפות ומונע יצירת חיץ ביניהן, ובאותה העת מונע עיסוק בלעדי של יהודים בהעברת טקסטים מערבית לעברית. בגיליון הזה משולב קטע מהרומן **סטלה מאריס** לאליאס ח'ורי (ראשון לציון: ידיעות ספרים ומכון ון ליר בירושלים, 2019), שתרגם יהודה שנהב-שהרבני ושעל עריכת התרגום שקדה הודא אבו מוך. בשל היעדר דיון מעמיק בנוצרים בגיליון הזה,

שילבנו במדור החדש מובאות מהרומן העוסקות בהטבלה נוצרית ובקשר המטפורי והפיזי בינה לבין הנכבה ולקיום הפלסטיני במדינת ישראל. ח'אלד פוראני הקדים לתרגום מבוא המתייחס למשמעות הטבילה ברומן ולהקשרים הפוליטיים הרחבים שלה. בהזדמנות זו, אנחנו מבקשים להודות לכפאח עבד אלחלים וערפאת נעאמנה מחוג המתרגמים של "מכתוב" על תרגום תקצירי מאמרי גיליון זה לערבית.

המדור השני שאנו משיקים כאן הוא מדור פולמוסים בלימודי המזרח התיכון. הפולמוס האקדמי שבו נתמקד בגיליון זה סובב סביב השאלה אם אכן קיימת כיום תרבות יהודית-ערבית בישראל, סוגיה שרלבנטית במיוחד לגיליון זה. הפולמוס התעורר בקבוצת דיון שפעלה בשנים 2018-2019 במכון כץ ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה, בנושא "חיים יהודיים בהקשרים אסלאמיים"¹. במהלך דיוני הקבוצה התעוררה מחלוקת תוססת בין ראובן שניר לבין עמיתו בקבוצה. שניר כפר בקיומה של תרבות זו וטען כי זו גוועה זה מכבר, ואילו חברים אחרים בקבוצה סברו שתרבות זו עדיין חיה ובוועת. על הדיו הראשונים של פולמוס זה אפשר ללמוד מרשימה מאת ראובן שניר ומרשימת תגובה מאת חלק מחברי הקבוצה (יורם מיטל, אורית בשקין, ננסי ברג ויובל עברי), שפורסמו בעיתון הארץ.² בגיליון הזה ניאותו שניר ועמיתו המוזכרים לעיל לכתוב בהרחבה על עמדותיהם בפולמוס זה ולהציג, כל אחד ואחת במאמר נפרד, את נימוקיהם בסוגיה חשובה זו. אנו מקווים שג'מאעה ישמש גם בעתיד במה לפולמוסים נוספים בנושאי הליבה של לימודי המזרח התיכון וצפון אפריקה לטובת חוקרים ותלמידים כאחד.

אנו מקווים שגיליון זה יהיה סנונית ראשונה בדיון ער ומתחדש במקומם של יהודים, נוצרים ומוסלמים בתרבויות האסלאם, דיון שיברר את מקומם של המרחבים המשותפים לקבוצות למיניהן. שבירת הגבולות הדיסציפלינריים בין לימודי המזרח התיכון לבין לימודי הספרות וההיסטוריה היהודית, והתנועה במרחבים שבין צפון אפריקה, המזרח התיכון ודרום אסיה, יאפשרו מבט מעמיק יותר על הקבוצות השונות ועל הקשרים שביניהן, בלי למחוק את ייחודיותה של כל קבוצה.

1 <https://katz.sas.upenn.edu/fellowships/fellowship-program/themes/jews-muslims-modernity>

2 ראובן שניר, "זהות יהודית-ערבית: כבר מזמן אין דבר כזה", הארץ, 10 באפריל, 2019, <https://www.haaretz.co.il/literature/study/.premium-1.7271460>; יורם מיטל, אורית בשקין, ננסי ברג, ויובל עברי, "תרבות יהודית: יש דבר כזה", הארץ, 21 במאי, 2019, <https://www.haaretz.co.il/literature/study/.premium-1.7271460>